

Exploring the myth of Arash Kamangir from Avesta to contemporary deviance

Mehdi Mohammadi ¹, Khadijeh Safari kandsari ²

¹. Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Payame Noor University, Tehran, Iran.

E-mail: mehdi.mohammadi@pnu.ac.ir

². Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Payame Noor University, Tehran, Iran.

(Corresponding author)* E-mail: Safari_kh@pnu.ac.ir

Article Info	ABSTRACT
<p>Article type: <i>Research Article</i></p> <p>Article history: Received: <i>12 Jan 2022</i> Revised: <i>12 March 2022</i> Accepted: <i>6 November 2022</i> Published online: <i>25 March 2023</i></p> <p>Keywords: <i>Arash,</i> <i>Myth,</i> <i>Avesta,</i> <i>Contemporary Deviance.</i></p>	<p>Mythological stories and narratives that have reached us today have ancient roots that sometimes date back to the time of Aryan migration to Iran. With the passage of time and with the changes and transformations of Iranian civilization, these myths have lost their original form and have had additions. The myth of Arash is a very ancient myth in Iranian culture; in such a way that the first text that has a brief reference to it, is the book of Avesta. After the Avesta, in Middle Persian texts and historical books of the Islamic era, we witness the presence of this myth with more details. Accordingly, the main goal of the current research is to investigate and identify the course of change and transformation of the myth of Arash and to express the violations of the norms that have been formed about this myth in literary-historical books, especially in the contemporary period; Therefore, we are looking for an answer to the question, what are the differences in the ancient sources in mentioning the myth of Arash, and what is the norm deviation of this myth in contemporary Persian literature? The results of the research, which were carried out using the descriptive-analytical method and using the collection of library materials, show that the legend of Arash is re-narrated in the contemporary era, and the authors in their narration did not pay attention to the ancient patterns of the myth. In other words, they broke the norm. Moreover, the dual confrontations of good and evil have always been existed in the myth of Arash, and eventually in the contemporary era, due to the selfishness and personal goals of some people, we are witnessing deviation from the norm in the expression of this myth.</p>

Cite this article: Mohammadi, Mehdi. Safari kandsari. Khadijeh (2023). **Exploring the myth of Arash Kamangir from Avesta to contemporary deviance**, Iranian Civilization Research, 4(2) 189-202.

© The Author(s).

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman.

DOI: <http://doi.org/10.22103/JIC.2022.20073.1125>

English Extended Abstract

---

1. Introduction

Through studying the works done in the modern era, it can be assumed that the myth is not specific to the past and myths are seen in the literary works of various periods. To the extent that in the literary works created in the contemporary period, one can see the continuation of the life of the previous myths that have been the basis of the work of writers and poets. One of the ancient myths that we have today is the myth of Arash. This myth was formed in very distant times; we see stories about it in the Avesta, Pahlavi texts and historical books of the Islamic era. The importance and value of this myth is so much that it has been manifested in the works of contemporary poets and writers in a new way and with a fresher style and has widened the field for the artistic performance of contemporary speakers. In the narratives of the contemporary period, there have been some fundamental changes in its form and content, which have significant differences with the ancient origin of the myth; Therefore, the unfamiliar reader may make a mistake and not recognize the boundary between the breaking of the norms of the contemporary narrators in narrating the story, and the origin of the myth. In this research, we intend to deal with the first forms of the myth of Arash and analyze its most important and pivotal contents; Then let's look at the most important changes that contemporary narrators have made in this myth.

2. Research methodology

The research was based on a descriptive-analytical method accompanied by historical research.

3. Discussion

The first and oldest place where Arash has been mentioned is the eighth chapter of Avesta called Tirisht, where it makes a brief but important reference to this myth. Additionally, in one of the surviving Pahlavi texts, Arash is cited and given the title of "Shiwatir", however, the cause of Afrasiab's enmity towards Iranians has not been stated (Kia, 1335: 9). In Avesta, it is mentioned about gods who help Arash in shooting; although there is no information about the presence of Lady Sepandarmaz in Arash from the existing door. On the other hand, there are references to it in the Pahlavi texts. According to Tha'alabi's statement, as well as an external narration with the theme that Sepandarmaz taught Arash how to make arrows and bows, it shows that Arash's arrows are unusual and in a way Ahuraic. More precisely, this means that in determining the border of the two countries, every arrow did not have the right to launch.

Deviance (norm avoidance) is one of the methods of highlighting and de-familiarization, which was first noticed by Russian formalists. There are different types of norm avoidance with titles such as "lexical, temporal, syntactic, stylistic, and semantic norm avoidance" (Shamisa, 1371:15) proposed in language by formalists. According to Kasravi, with the passage of time and the rationalization of the myth, it is no longer possible to imagine that an arrow would go this far and Iranians would be freed from the grip of Afrasiab like this: the border is arranged in line with an arrow flying across it/ if it lands close/ our houses gets tight/ our wishes grow blind/ but if glides faraway/ how far? To what extent? (Kasraei, 1387: 104). Similarly, according to Beizaei, Arash is not in the form of a mythical person; rather, he is in the form of a herdsman, belonging to the lower classes of society: "I have been one of the herder of this land, and now I am the herdsman of my army" (Beizaei, 2004: 5).

English Extended Abstract

---

4. Results

It is worth mentioning that the myth of Arash has been heroically continued in the minds of Iranians from the oldest historical periods to the present day. The most important reason is that Iranian people's attention to their protagonists and megastars, those people who are never ready to forget their heroes.

In contemporary texts, double contrasts can be seen in the stories related to Arash; For example, in Arash Kesrai's system, we are dealing with a story created and elaborated, the course of which starts from the crisis conditions and then, by connecting to its heroic part, it tries to unravel the knot and return to the initial conditions before the crisis. It comes and goes. The narrative is full of double contrasts and metaphorical meanings that reveal the essence and purpose of the work. That is to say, the author is trying to take advantage of Arash's heroic action by encouraging him to move towards light and warmth and make it pass in his day. Yet, in his play, Beizaei changed the main form of the myth and turned Arash into a character who is among the lowest classes of society; but with the strength of his faith, he was able to overcome his enemies and gain an eternal reputation.

پژوهشنامه تمدن ایرانی

شماره الکترونیکی: ۲۸۲۱-۰۸۶۷

تحلیل اسطوره آرش کمانگیر از اوستا تا هنجارگریزی معاصر

مهدی محمدی^۱، خدیجه صفری کندسری^۲ ✉

^۱ استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه پیام نور، تهران، ایران. mehdi.mohammadi@pnu.ac.ir

^۲ استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه پیام نور، تهران، ایران. (نویسنده مسئول) Safari_kh@pnu.ac.ir

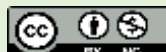
اطلاعات مقاله	چکیده
<p>نوع مقاله: مقاله پژوهشی</p> <p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۲/۱۵</p> <p>تاریخ بازنگری: ۱۴۰۱/۰۴/۲۴</p> <p>تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۰/۰۹</p> <p>تاریخ انتشار: ۱۴۰۱/۱۲/۲۵</p> <p>کلیدواژه‌ها:</p> <p>آرش، اسطوره، اوستا، دوران معاصر.</p>	<p>داستان‌ها و روایت‌های اسطوره‌ای که امروزه به دست ما رسیده دارای ریشه‌های کهنی است که گاهی پیشینه آن به دوران مهاجرت آریاییان به ایران می‌رسد. این اسطوره‌ها با گذشت زمان و با تغییرات و دگرگونی‌های تمدن ایرانی، شکل نخستین و اولیه خود را از دست داده و دارای افزوده‌هایی شده‌اند. اسطوره آرش در فرهنگ ایرانی، اسطوره‌ای بسیار کهن می‌باشد؛ به نحوی که نخستین متنی که بدان اشاره‌ای کوتاه دارد کتاب اوستا است. پس از اوستا در متون فارسی میانه و کتاب‌های تاریخی عصر اسلامی، با جزئیات بیشتری شاهد حضور این اسطوره هستیم. هدف اصلی پژوهش حاضر بررسی و شناسایی سیر تغییر و تحول اسطوره آرش و بیان هنجارشکنی‌هایی است که بالاخص در دوره معاصر درباره این اسطوره در کتب ادبی-تاریخی شکل گرفته؛ لذا در پی پاسخ به این سؤال هستیم که چه تفاوت‌هایی در منابع کهن در ذکر اسطوره آرش وجود دارد و هنجارگریزی این اسطوره در ادب معاصر فارسی چگونه است؟ نتایج پژوهش که به روش توصیفی-تحلیلی و با استفاده از گردآوری مطالب کتابخانه‌ای انجام پذیرفته، نشان از آن دارد که اسطوره آرش در عصر معاصر از نو، روایت می‌شود و نویسندگان در روایت خود به الگوهای کهن اسطوره توجه نداشته و به بیان دیگر هنجارشکنی کرده‌اند. تقابل‌های دوگانه خیر و شر همواره در اسطوره آرش وجود داشته و در دوره معاصر به واسطه مصلحت‌اندیشی و اغراض شخصی برخی افراد، شاهد هنجارگریزی در بیان این اسطوره می‌باشیم.</p>

استناد: محمدی، مهدی؛ صفری کندسری، خدیجه (۱۴۰۱). تحلیل اسطوره آرش کمانگیر از اوستا تا هنجارگریزی معاصر، پژوهشنامه تمدن

ایرانی ۴ (۲)، ۲۰۲-۱۸۹.

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان.

DOI: <http://doi.org/10.22103/JIC.2022.20073.1125>

۱. مقدمه

اسطوره‌ها داستان پیدایش جهان، آفرینش نوع بشر، جشن‌ها و ضیافت‌های خدایان یا قهرمانان، یا تراژدی‌های خانواده‌های کهن را روایت می‌کنند. در واقع سه موضوع خدا، عالم و آخرت مورد بحث اساطیر است. میان تاریخ و اسطوره مرز مشخصی نیست و این خود، نشانه‌ای از دوپارگی جان آدمی است که از دیرباز میان پندار و واقعیت آواره است. نیمی از روان ما آگاه و روشن و واقع‌گراست و با معیار تجربه و منطق، حقیقت را می‌جوید و شیفته تاریخ است و نیم دیگر جانمان ناآگاه و تاریک و و همگراست و در پناه پندار جادو، رویا می‌خواهد و فریفته اسطوره است (سرکاراتی، ۱۳۷۸: ۲۶). با مطالعه در آثار شکل‌گرفته در عصر جدید می‌توان گفت که اسطوره مختص زمان گذشته نیست و اسطوره‌ها در آثار ادبی دوره‌های گوناگون به چشم می‌خورند؛ تا آنجا که در آثار ادبی پدیدآمده در دوره معاصر می‌توان ادامه حیات اسطوره‌های پیشین را که دستمایه کار نویسندگان و شاعران قرار گرفته، دید. یکی از اسطوره‌های کهنی که امروزه در دست داریم اسطوره آرش است. این اسطوره در زمان‌های بسیار دور شکل گرفته؛ روایت‌هایی از آن را در اوستا، متن‌های پهلوی و کتاب‌های تاریخی دوران اسلامی می‌بینیم. اهمیت و ارزش این اسطوره به اندازه‌ای است که در آثار شاعران و نویسندگان معاصر نیز به گونه‌ای نوین و با سبک تازه‌تری متجلی شده و عرصه را برای هنرنمایی گویندگان معاصر، گسترده ساخته است. در روایت‌های دوره معاصر برخی تغییرات بنیادین در صورت و بن‌مایه آن راه‌یافته که با اصل کهن اسطوره، تفاوت‌هایی چشم‌گیر دارد؛ بنابراین خواننده ناآشنا ممکن است دچار اشتباه شود و مرزی میان هنجارشکنی‌های گویندگان معاصر در نقل روایت، با اصل اسطوره قائل نشود.

۱-۱ بیان مسأله

برخی اسطوره‌های ابتدایی با گذشت زمان، شکسته و به چند اسطوره دیگر تبدیل می‌شوند؛ گاهی نیز دچار تغییراتی ساختاری شده و یا افزوده‌های فراوانی با گذشت زمان بدان‌ها راه می‌یابد. شناخت صورت نخستین و دریافت اصالت این اسطوره‌ها برای پژوهشگر مقدور نیست؛ مگر آن که روایت‌های برجای مانده از دوره‌های کهن را، با منابع تاریخی دوران متأخرتر بسنجد و با کنار هم گذاشتن این روایت‌های حماسی و ملی، به صورت نخستین اسطوره راه‌یابد.

در این پژوهش برآن هستیم که به صورت‌های نخستین اسطوره آرش بپردازیم و مهم‌ترین و محوری‌ترین درون‌مایه‌های آن را تحلیل کنیم؛ آن‌گاه به عمده‌ترین دگرگونی‌هایی که گویندگان معاصر در این اسطوره وارد کرده‌اند، بپردازیم؛ لذا با روش توصیفی-تحلیلی به این سؤال پاسخ می‌دهیم که چه تفاوت‌هایی در منابع کهن در ذکر اسطوره آرش وجود دارد و هنجارگریزی این اسطوره در ادب معاصر فارسی چگونه است؟ در بین نویسندگان معاصر نیز تأکید پژوهش بر منظومه «آرش کمانگیر» سیاوش کسرای و نمایشنامه «آرش» بهرام بیضایی می‌باشد.

۲-۱ پیشینه پژوهش

نعمت میرزازاده در مقدمه کتاب حماسه آرش که در سال ۱۳۴۳ به چاپ رسیده به صورت بسیار مختصر و گذرا دو اسطوره آرش و فیلوکتس^۱ را بررسی نموده. وی در این مقدمه با اشاره به نقش این دو قهرمان در خاتمه‌دادن به نبردهای چندین ساله دو کشور، به ارزیابی کار فیلوکتس و آرش اشاره کرده؛ ارزش کار آرش را که برای بازپس گرفتن وطن که

^۱ Philoctetes

جان خویش را فدا کرده، بسیار برتر و بالاتر از ارزش کار فیلوکتس می‌نهد که براساس حماسه‌های یونانی برای بازگرفتن هلن^۱ به سمت تروا^۲ رهسپار می‌شود.

فریده داودی مقدم در مقاله «تحلیل روایت اسطوره‌ای آرش کمانگیر» که در مجله ادب پژوهی در سال ۱۳۹۴ چاپ کرده، نتیجه گرفته که شاعر (سیاوش کسرائی) از راویان متعدد، در جهت پیشبرد روایت و برجسته‌سازی شرایط حاکم بر جامعه از طریق شرح کنش کانونی‌سازان و کانونی‌شوندگان پویایی استفاده کرده‌است که در شکل‌گیری طرحی قهرمانانه و اسطوره‌ای به گونه‌ای مؤثر عمل نموده. یوسف نیکروز و جلیل خلیلی جهرمی در مقاله «دگردیسی اسطوره مهر در شعر آرش کمانگیر» که در سال ۱۳۹۶ در مجله پژوهش زبان و ادبیات فارسی چاپ نموده‌اند، به بررسی اساطیر آیین مهری در شعر آرش کمانگیر پرداخته‌اند. نگارندگان در این پژوهش به این نتیجه رسیده‌اند که قدرت شگفت‌انگیز آرش در دفاع از وطن و شکستن بنیست‌ها و تحقیر دشمن با استفاده از ابزار خاص اهورایی حاصل این دگردیسی بوده و توانسته کارکرد مشابهی در عصر شاعر داشته باشد.

سید هاشم خاتمی در مقاله «بررسی اسطوره آرش، جشن مهرگان و بسآمد حضور آنها در ادب فارسی» که در مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی باهنر کرمان در سال ۱۳۸۶ به چاپ رسیده به این نتیجه می‌رسد که نوع عملکرد اسطوره آرش در روایات ملی و کتاب‌های تاریخی و ادبی و همچنین ایزد ستاره تیشتر در ادبیات اوستایی، همگی بیانگر واقعیتی یکسان است. ایراد اصلی بر این مقاله، بررسی اسطوره آرش صرفاً در متون تاریخی است. ثمین بزرگمند در پایان‌نامه خود با عنوان «چگونگی بازتاب نمادهای اساطیر ایرانی در آثار بهرام بیضایی با نگاهی به نمایشنامه آرش، کارنامه بندار بیدخش و اژدهاک» که در دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی، دوره کارشناسی ارشد سال ۱۳۹۲ نگارش شده، کوشیده تا به رهیافت و برداشت‌های بیضایی از اسطوره‌ها و نیات و مقاصد او و اینکه کلاً بیضایی با اسطوره‌زدایی از اساطیر و آوردن آن‌ها به عصر ما می‌کوشد تا وجوه اجتماعی و فرهنگی امروزی را در قالب اسطوره بازتاب دهد و به مفاهیمی مثل عدالت اجتماعی، خواست و حقوق فردی، تجاوز به حدود ملی و میهنی، قدرت و دانش و رابط آن دو، صاحب قدرت و تحت سلطه‌های قدرت و بالاخره مفهوم شرقی و ذهنی اسطوره بپردازد و خوانشی نو از مفاهیم اسطوره و متون اساطیری ارائه دهد. علی مقدم در پایان‌نامه خود با عنوان «بررسی اقتباس‌های معاصر از اسطوره آرش کمانگیر براساس نظریه لیندا هاچن» که در موسسه آموزش عالی هنر و اندیشه اسلامی در سال ۱۴۰۰ دفاع نموده به این نتیجه می‌رسد که اقتباس‌های معاصر از اسطوره آرش، یک رابطه بینامتنی با هم و با متون کهن دارند. این اقتباس‌ها درجه دو و کم اهمیت نیستند و برعکس، باعث عمق بخشیدن و قوت متون کهن هستند. اقتباس‌های معاصر بر اساس ظرفیت‌های مکان و زمان در دوران خود، خلق شده‌اند و به نوعی بازتابی از شرایط اجتماعی، فرهنگی و سیاسی روزگار معاصر هستند. آذین حسین زاده و کتابیون شهپرراد در مقاله «بازنویسی داستان آرش کمانگیر در ادبیات معاصر ایران: از پیش‌متن حماسی تا پس‌متن تراژیک» که در مجله ادبیات تطبیقی در سال ۱۳۹۸ به چاپ رسیده، بیشتر بر امر تغییر و استحاله «نوع ادبی» داستان آرش (از حماسه به تراژدی) تأکید دارند و این تحول را براساس اندیشه‌های ژنت پیش برده‌اند؛ در حالی که در پژوهش حاضر به هنجارگریزی (بالأخص از نوعی معنایی) این اسطوره با توجه به قالب اسطوره‌ای آن و تحول فکری و محتوایی در سروده کسرائی و بیضایی توجه نموده‌ایم. جای خالی متون پهلوی در مقاله آقای حسین زاده و خانم شهپرراد و ناقص بودن متون پس از اسلام کاملاً به چشم می‌خورد. ما در پژوهش حاضر سعی کرده‌ایم تا با پرنمودن این خال، به تطبیق و موردشناسی اختلافات کتب در زمینه آرش نیز بپردازیم تا مقاله متفاوت و متمایزی از مقاله مذکور ارائه گردد.

^۱ Helen

^۲ Troy

با این اشارات می‌توان دریافت که تاکنون پژوهشی جامع و مستقل در زمینه بررسی اسطوره آرش از اوستا تا هنجارگریزی نویسندگان معاصر انجام نپذیرفته و راه پژوهش در این زمینه بازمی‌باشد.

۳-۱- ضرورت و اهمیت تحقیق

اهمیت پژوهش در حیطه اسطوره از دو روست: نخست تبیین اهمیت و فایده‌ای که اسطوره برای انسان عصر اساطیری داشته و دوم اهمیت و فایده این دانش و شناخت آن برای انسان عصر امروزی. از دیدگاه انسان عصر اساطیری، این دانش اهمیت حیاتی داشته؛ به نحوی که بدون آن از پاسخ‌گویی به بسیاری از رازهای دنیای پیرامون خود ناتوان بوده. پژوهش حاضر ضمن بررسی شکل‌گیری و تبیین اسطوره آرش در متون تاریخی گذشته و هنجارگریزی این اسطوره در متون معاصر می‌تواند در جهت پربارتر کردن و افزایش غنای فرهنگ و تمدن ایران زمین رهگشا و مؤثر باشد.

۲- بحث اصلی

۲-۱- اسطوره

اسطوره^۱ کلمه‌ای معرب است که فرهنگ‌نویسان درباره ریشه آن اختلاف نظر دارند. برخی آن را از اصل سریانی دانسته‌اند (انوری، ۱۳۸۲: ذیل اسطوره)؛ اما بیشتر آن را برگرفته از واژه یونانی-لاتینی یا یونانی هیستوریا^۲ می‌دانند که به معنی «جستجو، آگاهی، روایت، شرح، تاریخ و داستان» است (معین، ۱۳۷۱: ذیل اسطوره؛ آموزگار، ۱۳۸۸: ۵۳). اسطوره، کهن‌ترین و باشکوه‌ترین آفریده ادبی و خالقانه ذهن بشر است که از تاریکی‌های تاریخ و از آن سوی هزاره‌های خاک‌گرفته عمر آدمی سربرمی‌آورد و دوردست‌های نادیدنی فرهنگ و اندیشه را در آیین‌های پُررمزوراز به تصویر می‌کشد. میرچاده الیاده^۳ در تعریف اسطوره می‌گوید: «اسطوره نقل‌کننده سرگذشت قدسی و مینوی است؛ روای واقعی‌ای است که در زمان اولین، زمان شگرف بدایت همه چیز، رخ داده است. به بیانی دیگر اسطوره حکایت می‌کند که چگونه ... به برکت کارهای نمایان و برجسته موجودات مافوق طبیعی، واقعیتی، چه کل واقعیت: کیهان، یا فقط اجزایی از واقعیت: جزیره‌ای، نوع نباتی خاص، سلوکی و کرداری انسانی، نهادی، پا به عرصه وجود نهاده است» (الیاده، ۱۳۶۲: ۱۴). تعریف الیاده، علاوه بر تأکید بر شکل روایی اسطوره، از نظر محتوایی به جنبه‌های قدسی و مینوی آن، پیوند اسطوره با آغاز آفرینش کیهان، اشیا، نبات و حیوان یا سلوک و کرداری انسانی اشاره شده، و در ادامه، دخالت نیروهای مافوق طبیعی در خلق آن نیز برجسته شده است (خدایار و امامی، ۱۳۸۹: ۴).

۲-۲- نخستین منابع آرش

نخستین و کهن‌ترین جایی که از آرش یاد می‌شود، یشت هشتم اوستا موسوم به تیریشث است که در آن جا اشاره‌ای کوتاه ولی مهم به این اسطوره می‌کند. در این یشت می‌خوانیم: «تشتت ستاره رایومند فرهمند را می‌ستاییم که شتابان به سوی دریای فراخکرت بتازید؛ چون آن تیر در هوا پُرآن که آرش تیرانداز، بهترین تیرانداز ایران از کوه ایریوخشوت به سوی کوه خوانونت بینداخت؛ آن‌گاه آفریدگار اهوره‌مزدا بدان دمید؛ پس آن‌گاه ایزدان آب و گیاه و مهر فراخ چراگاه، آن تیر را راهی پدید آوردند» (دوستخواه، ۱۳۸۴: ۳۳۱).

^۱ Myth

^۲ Historia

^۳ Eliade Mircea

در یکی از متن‌های پهلوی برجای مانده به آرش اشاره شده و به او لقب «شیواتیر» داده واز علت دشمنی و و خصومت افراسیاب نسبت به ایرانیان سخنی نرفته است: «ماه فروردین روز خرداد منوچهر و آرش شیواتیر زمین از افراسیاب تور باز ستدند» (کیا، ۱۳۳۵: ۹)؛ بندهش دلیل این دشمنی و فرجام آن را برای ما روشن می‌سازد: «در همان هزاره منوچهر زاده شد و کین ایرج را خواست. پس افراسیاب آمد و منوچهر را با ایرانیان به پتسخوارگر راند و به سیج و تنگی و بس مرگ نابود کرد و فرش و نوذر پسران منوچهر را کشت تا به پیوندی دیگر ایرانیان از افراسیاب ستانده شد» (بهار، ۱۳۸۰: ۱۳۹). در رساله مینوی خرد آمده: «و از منوچهر این سودها بود که سلم و تور را به کین ایرج که نیایش بود؛ بکشت و از آسیب رسانیدن به جهان بازداشت و از زمین پدسخوارگر تا بن گوزک را که افراسیاب گرفته بود؛ به پیمان از او بازستد و به ملکیت ایرانیان آورد و افزودن دریاچه کانس که افراسیاب آن را پایمال کرده بود و آب را از آن روانه ساخت» (تفضلی، ۱۳۸۰: ۴۶).

طبری می‌نویسد: «آن گاه افراسیاب و منوچهر صلح کردند که تیر یکی از مردان منوچهر به نام آرشیاطیر هر کجا رسد آن جا را حدود مملکت داند و تجاوز از آن را روا ندارند. و بعضی این نام را کوتاه کرده ایرش گویند و آرشیاطیر تیری در کمان نهاد و رها کرد و نیروی بسیار داشت و تیرش از طبرستان تا رود بلخ رسید و آن جا افتاد و رود بلخ حد ترکان پسران طوج و پسران ایرج شد و از تیر آرشیاطیر جنگ میان افراسیاب و منوچهر به پایان رسید» (طبری، ۱۳۷۵: ۲۹۰). بلعمی به نقل از طبری می‌گوید: «... منوچهر مردی قوی بنگرید اندر سپاه خویش نام او آرش بود که بر زمین از او تیراندازتر مردی نبود و قوی تر. وی را بفرمود که بر سر کوه دماوند شود... تیر از همه زمین طبرستان و زمین گرگان و زمین نشابور و از سرخس و همه بیابان مرو بگذشت و به راست جیحون افتاد. افراسیاب را سخت اندوه آمد که چندان پادشاهی او از حد سرخس تا لب جیحون به منوچهر بایست دادن و عهد کرده بود و صلح نامه نوشته و نتوانست از آن شرطها گذشتن» (بلعمی، ۱۳۸۶: ۳۵۱).

ثعالبی می‌نویسد: «تا کار بر این قرار گرفت که افراسیاب از ایرانیان به فاصله یک پرتاب تیر که آرش آن را بیندازد؛ کوچ کند. ... مرد به پیری رسیده بود و به پایان زندگی نزدیک شده بود و به پرتاب تیری مهلت زندگی یافته بود. بر کوه طبرستان برآمد... این تیر از کمان خویش پرتاب کرد؛ تیری که افراسیاب بر آن نشانه گذارده بود. آرش همان جای بمرد و این هنگام برآمدن خورشید بود. تیر از طبرستان به بادغیس رسید و چون می‌رفت که در بادغیس بر زمین فرود آید از آن جا پرکشید و چنان که گفته‌اند به فرمان یزدان تا به زمین خلم از نواحی بلخ رسید و همان جا فرود آمد که آن جا را کوزین می‌نامیدند و این هنگامی بود که خورشید به غروب آورده بود» (ثعالبی، ۱۳۶۸: ۹۱).

مقدسی می‌نویسد: «آن گاه منوچهر بن منشخور دهمین فرزند ایرج که هم‌روزگار موسی بود به شهر یاری رسید. ... آن گاه توافق کردند که افراسیاب به اندازه یک تیر پرتاب، از مملکتش بدو دهد. پس مردی را به نام آرش گفتند تا تیری بیفکند... تیری از طبرستان پرتاب کرد که در بالای طخارستان فرود آمد و آرش بر جای خویشتن بمرد و در این باره اختلاف دارند. گمان کرده‌اند که خدای تعالی بادی فرستاد که تیر را ربود و به جایی که افتاد افکند. بعضی چنین پنداشته‌اند که خدای تعالی فرشته‌ای را فرستاد تا تیر را برگرفت و در آن جا که فرود آمد نهاد» (مقدسی، ۱۳۸۶: ۵۰۴).

در مجمل التواریخ آمده: «و افراسیاب تاختن‌ها آورد ... پس یک راه افراسیاب با سپاهی بی‌اندازه بیامد؛ و چند سال منوچهر را حصار داد اندر طبرستان و سام و زال غایب بودند و بر آخر صلح افتاد بر تیر انداختن آرش، و از قطعه امل با عقبه مزدوران برسید و آن مرز توران خوانده‌اند پس منوچهر بمرد» (بهار، ۱۳۸۳: ۴۳).

بیرونی به جشن تیرگان و علت پیدایش آن اشاره می‌کند: «روز سیزدهم آن روز تیر است و عیدی است تیرگان نام دارد. برای اتفاق دو نام و برای این عید دو سبب است یکی آن است که افراسیاب چون که به کشور ایران غلبه کرد و منوچهر را در طبرستان در محاصره گرفت منوچهر از افراسیاب خواهش کرد که از کشور ایران به اندازه پرتاب یک تیر در خود، به او بدهد و یکی از فرشتگان که نام او اسفندارمذ بود؛ حاضر شد و منوچهر را امر کرد که تیر و کمان بگیرد؛ چنان

که در کتاب اوستا ذکر شده و آرش را که مردی با دیانت بود، حاضر کردند ... این تیر در موقع فرود آمدن به درخت گردوی بزرگی گرفت که در جهان از بزرگی مانند نداشت و برخی گفته‌اند از آمل پرتاب تیر تا آنجا که افتاد هزار فرسخ بود و منوچهر و افراسیاب به همین مقدار زمین با هم صلح کردند و این قضیه در چنین روزی بود و مردم آن را عید گرفتند» (بیرونی، ۱۳۸۶: ۳۳۵).

مؤلف زین‌الخبار می‌نویسد: «به تیرگان روز سیزدهم ماه تیر موافق ماه است و این آن روز بود کی آرش تیر انداخت؛ اندر آن وقت کی میان منوچهر و افراسیاب صلح افتاد و منوچهر را گفت هر جا کی تیر تو برسد از آن تو باشد... آن تیر روز دیگر بدین کوه رسید و مغان دیگر روز جشن کنند و گویند دو دیگر روز این جا رسید» (گردیزی، ۱۳۸۴: ۳۵۰).

در تاریخ طبرستان آمده: «چون افراسیاب عاجز شد از یافتن منوچهر، مصالحه رفت بر آن که بر یک تیر پرتاب، ملک که منوچهر را مسلم دارد و بر این عهد رفت. آرش از آن جا تیر به مرو انداخت و در بسیاری از کتب تازی و پارسی نظماً و نثراً ذکر این تیر انداختن نبشتند و بعضی گویند طلسم و نیرنج بود» (ابن اسفندیار، ۱۳۶۶: ۶۲).

ابن اثیر می‌نویسد: «مردی از یاران منوچهر شناسند که نام او ایرشی است. تیر او راهی بس دراز می‌پیمود او تیری از طبرستان پرتاب کرد که در بلخ فرود آمد و رودخانه آن جا مرز میان کشور ترکان از فرزندان طوج با کشور منوچهر گردید... من می‌گویم این شگفت‌ترین دروغی است که ایرانیان در میان خود می‌چرخاند که تیری تواند راهی بدین درازی را بییماید» (ابن اثیر، ۱۳۸۳: ۱۸۶).

در تجارب‌الامم آمده: «آنگاه افراسیاب پسر ترک که ترکان نسبشان بدو می‌رسد و از نسل طوج پسر آفریدون بود؛ پیدا شد و با منوچهر جنگید و او را در طبرستان محصور کرد. سپس منوچهر و افراسیاب صلح کردند و مرزی را معین کردند که از آن تجاوز نکنند» (مسکویه، ۱۳۶۹: ۱۲).

در تاریخ‌های متأخر نیز به تیرانداختن آرش اشاره شده است (ر.ک: خواندمیر، ۱۳۶۲: ۱۸۶، میرخواند، ۱۳۳۸: ۵۵۴).

با بررسی روایت‌هایی که ذکر شد، به چند نکته پی‌می‌بریم:

نخست آن که حمله افراسیاب به ایران به دلیل کین‌خواهی از کشته‌شدن نیایش تور بوده و این تازش بر طبق بیشتر روایت‌های آمده در دوران پادشاهی منوچهر شاه بوده است. حال آن که در شاهنامه فردوسی حمله افراسیاب به ایران پس از مرگ منوچهر شاه و در دوران سلطنت فرزندش نوذر است. دوم آن که در روایت‌های آمده همچون روایت مینوی‌خرد، به آشتی افراسیاب با منوچهر و پیمان بستن آن‌ها و در نهایت بازپس گرفتن سرزمین‌های ایرانی از تورانیان اشاره دارد و همگی آن‌ها اتفاق نظر دارند که این پیمان چنین بود که باید پهلوانی تیری پرتاب کند که هر جا بر زمین نشست؛ همان جا مرز دو کشور باشد. به یقین یکی از منابع مستقیم نویسندگان این کتاب‌ها، اوستا بوده؛ هر چند که بیشتر آن‌ها به خدای‌نامه‌های پهلوی نظر داشته‌اند. سه دیگر از نکات حایز اهمیت این است که بیشتر این کتاب‌ها در محل تیراندازی و فرو افتادن تیر آرش اختلاف نظر دارند؛ طبری و ابن اثیر (طبرستان - رود بلخ)، بلعمی، خواندمیر و میرخواند (کوه دماوند تا رود جیحون)، ثعالبی (کوه طبرستان - زمین خلم از نواحی بلخ)، مقدسی (طبرستان، طخارستان)، مؤلف مجمل‌التواریخ (آمل - عقبه مزدوران)، بیرونی و گردیزی (کوه رویان، اقصای خراسان بین فرغانه و طبرستان)، ابن اسفندیار (محل فرود تیر مرو) را ذکر کرده‌اند. محل تیراندازی آرش در اوستا کوه ایریوخشو و محل نشستن آن، کوه خوانونت بوده است؛ اما در ادوار بعد چون این دو کوه اسطوره‌ای در اذهان مردمان، غریب به نظر می‌رسید؛ هر یک از راویان به تغییراتی دست زده‌اند که اسطوره شکلی واقعی‌تر به خود بگیرد. نکته چهارم این که بیرونی نوشته یکی از فرشتگان که نام او اسفندارمذ بود حاضر شد و منوچهر را امر کرد که تیر و کمان بگیرد به اندازه‌ای که به سازنده آن نشان داد چنان که در کتاب اوستا ذکر شده (ر.ک. بیرونی: ۱۳۸۶: ۳۳۴). این مطلب، یادگاری است از نوشته‌های کهن‌تر همچون اوستا، که در آن جا از ایزدانی یاد می‌شود که به آرش در تیراندازی کمک می‌کنند؛ هر چند که از در اوستای موجود، از همراهی ایزد بانو سپندارمذ به آرش خبری نیست؛ با این حال در متون پهلوی اشاراتی بدان شده است؛ زیرا سپندارمذ ایزدبانوی زمین بوده و این خود دلیل دیگری است که

تازش افراسیاب به ایران، خشکسالی به بار آورده بود و این امر عامل اصلی همراهی سپندارمذ به آرش بوده است. نکته پنجم این که طبق گفته ثعالبی و نیز روایت بیرونی با این مضمون که سپندارمذ ساخت تیر و کمان را به آرش آموخت، نشان دهنده غیر معمول بودن و به نوعی اهورایی بودن تیر آرش است؛ به این معنی که در تعیین مرز دو کشور هر تیری اهلیت پرتاب را نداشته است.

نکته ششم این که در رساله ماه فروردین روز خرداد و مجمل التواریخ به آرش لقب «شیواتیر» به معنای «دارنده تیر تیزرو» داده‌اند که در دیگر منابع از این عنوان نشانی نیست. نکته آخر این که برطبق نوشته ماه فروردین روز خرداد، تیرانداختن آرش در خرداد روز از ماه فروردین یعنی روز ششم فروردین بود؛ حال آن که بنابه روایت بیرونی، سیزده تیرماه روزی بود که آرش تیرانداخت و در همین روز، جشن تیرگان برگزار می‌شد.

با وجود آن که بیشتر روایت‌های تیراندازی آرش را آوردیم؛ اما همان پرسش نخستین مان بی‌پاسخ ماند و این که چرا افراسیابی که بر ایرانیان پیروز شده بود و به منوچهر شاه شکست سختی وارد کرده بود؛ راضی شد که با ایرانیان آشتی کند و در واقع هدف او از این آشتی و پیمان بستن چه بود؟ در پاسخ باید گفت زمانی که افراسیاب ستمگر، منوچهرشاه را محاصره نموده بود، منوچهر متوسل به اسپندارمذ الهه زمین شد و او به صورت دوشیزه زیبایی که کمربندی از زر بسته بود در خانه منوچهر ظاهر شد. سپس به منوچهر توصیه کرد که آرش را برای تیراندازی برگزیند. آن‌گاه برای این که افراسیاب را با پیمانی برای صلح موافق کند، خود را با همان زنی زیبا بدو نمایاند و دل از او برد. سپس افراسیاب را به پذیرش پیشنهاد تیراندازی آرش و حل اختلاف ایران و توران ترغیب کرد. بدین گونه مرز ایران و توران معین شد. بعد از این ماجرا افراسیاب از سپندارمذ خواست که زن او شود؛ اما الهه زمین تن به ازدواج با افراسیاب غاصب نداد و خود را در زمین که جایگاه خاص و قلمرو فرمان روایش بود، پنهان کرد (ر.ک. تفضلی، ۱۳۶۷: ۱۳۵).

در میان روایت‌های عصراسلامی یک روایت با اختلاف فراوان، درباره آرش وجود دارد که معلوم نشد از چه مأخذی گرفته شده. در اخبار الطوال آمده: «منوچهر همراه لشکریان خود به مقابله او رفت و لشکریان منوچهر پراکنده شدند و گریختند و افراسیاب منوچهر را تعقیب کرد و به او رسید و او را کشت و بر پادشاهی و کشور او پیروز شد و بر تخت او نشست» (دینوری، ۱۳۶۴: ۳۴). در همین کتاب به کشته شدن افراسیاب به دست آرش نظر دارد (همان: ۱۱۷)؛ حال آنکه بر طبق اساطیر ایران، افراسیاب به دست کی خسرو کشته می‌شود.

۳-۲ اسطوره آرش در دوران معاصر

۱-۳-۲-هنجارگریزی در منظومه آرش

هنجارگریزی یکی از روش‌های برجسته‌سازی و آشنایی‌زدایی است که ابتدا مورد توجه فرمالیست‌های روسی واقع شد. نخستین بار این لفظ توسط شک洛夫سکی^۱ مورد توجه قرار گرفت. فرمالیست‌ها زبان شعر را با زبان نماد متفاوت دانسته و معتقد بودند شاعر برای جلب توجه مخاطب باید به گونه‌ای از زبان استفاده کند که تازگی داشته باشد. این تازگی از طریق هنجارگریزی می‌تواند خود را نشان دهد و در مفهوم عدول از قوانین و مقررات زبان و درهم شکستن آنهاست (شمیسا، ۱۳۸۱: ۱۵۷). بر همین اساس برای ایجاد یک اثر برجسته، تازگی مطلب مهم نیست؛ بلکه این شیوه بیان است که می‌تواند بعد تازه‌ای از جهان را به مخاطب بنمایاند. هرچه گریز از هنجارها و معیارها بیشتر باشد، مخاطب سریعتر به سمت مطلب جلب می‌شود و نویسنده دارای سبک و روش خاصی در نوشته‌های خود است (انوشه، ۱۳۸۱: ۱۴۵). گونه‌های مختلف هنجارگریزی با عناوینی چون «هنجارگریزی واژگانی، زمانی، نحوی و سبکی، معنایی» (شمیسا، ۱۳۷۱: ۱۵) در زبان توسط فرمالیست‌ها مطرح شده که در مقاله حاضر به هنجارگریزی «معنایی» اسطوره آرش توسط دو نویسنده برجسته معاصر

^۱ Viktor Borisevich Shklovsky

تأکید می‌شود. به طور مثال طبق گفته کسروی با گذشت زمان و منطقی شدن اسطوره، دیگر نمی‌توان تصور کرد که تیری تا این مسافت دور شود و ایرانیان از چنگ افراسیاب اینگونه آزاد شوند: «مرز را پرواز تیری می‌دهد سامان/ گر به نزدیکی فرود آید/ خانه‌ها مان تنگ/ آرزوها مان کور/ و برپرد دور/ تا کجا؟ تا چند؟» (کسرای، ۱۳۸۷: ۱۰۴). یا طبق گفته بیضایی آرش نه در سیمای یک فرد اسطوره‌ای؛ بلکه در سیمای یک مرد ستوریان است که از طبقات پست جامعه محسوب می‌شود: «من از شبانان این بوم بوده‌ام که اینک ستوریان سپاهم» (بیضایی، ۱۳۸۴: ۵).

اسطوره آرش تا به عصر معاصر نیز می‌رسد و در آثار شاعران و نویسندگان معاصر متجلی می‌شود. سیاوش کسرای در شعر معروف خود به این اسطوره اشاره دارد و به سبک شعر نیمایی به نقل داستان پرداخته که روایت او بسیار با اصل روایت آرش برابری دارد و چندان در آن هنجار شکنی دیده نمی‌شود.

به عمده‌ترین موارد تابعیت او از سنت‌های کهن در شعرش نگاهی می‌افکنیم:

«روزگاری بود/ روزگار تلخ و تاری بود/ بخت ما چون روی بدخواهان ما تیره/ دشمنان بر جان ما چیره/ شهر سیلی خورده هذیان داشت/ بر زبان بس داستان‌های پریشان داشت» (کسرای، ۱۳۸۷: ۱۰۴).

در همین آغاز به چیرگی دشمنان بر ایران اشاره دارد؛ بدون آن که از علت و یا چگونگی آن سخنی بر زبان آورد. گویا شاعر به دلیل آن که داستان آرش برای همگان روشن است از بیان این وقایع و حتی یاد افراسیاب سر باز زده و یا آنکه در نظر او گفتن این نکته که دشمنان چیره شده‌اند، مهم است؛ حال آن که این دشمن چه کسی باشد، چندان اهمیتی ندارد.

«سنگر آزادگان خاموش/ خیمه گاه دشمنان پرچوش/ مرزهای ملک هم‌چو سر حدات دامن گستر اندیشه بی‌سامان/ برج‌های شهر هم‌چو باروهای دل بشکسته و ویران/ دشمنان بگذشته از سر حد و از بارو» (همان: ۱۰۵). در این بند اشاره‌ای به سرحدات بی‌سروسامان می‌کند و کم‌کم روایت را به سوی تعیین حدود مرز دو کشور پیش می‌برد.

«انجمن‌ها کرد دشمن/ رایزن‌ها گرد هم آورد دشمن/ تا به تدبیری که در ناپاک دل دارند/ هم به دست ما شکست ما براندیشند» (همان: ۱۰۶).

پیشتر گفتیم که در اصل اسطوره، این سپندارمذ بود که افراسیاب را به آشتی فرا می‌خواند و شرط آشتی را نیز با او در میان می‌گذارد. اما در این جا کسرای سخن از انجمنی می‌کند که دشمنان ایران بر پا کرده‌اند و تصمیم‌شان نابودی ایرانیان به دست خودشان است. این امر بیانگر آن است که نقش سپندارمذ در این اسطوره از ذهن مردم فراموش شده و اسطوره روال منطقی خود را پی می‌گیرد و باور به همراهی ایزدان کهن به مردمان، از خاطر مردمان پاک شده است. در ادامه می‌خوانیم:

«آخرین فرمان آخرین تحقیر/ مرز را پرواز تیری می‌دهد سامان» (همان: ۱۰۶).

در این بند اشاره دارد که پیشنهاد آشتی جنبه تحقیرآمیز داشته و درواقع توراتیان می‌خواسته‌اند، ایرانیان را مورد مضحکه قرار دهند؛ حال آن که در اسطوره اصیل این ایرانیان بودند که این پیشنهاد تیراندازی را دادند.

«مرز را پرواز تیری می‌دهد سامان/ گر به نزدیکی فرود آید/ خانه‌ها مان تنگ/ آرزوها مان کور/ و برپرد دور/ تا کجا؟ تا چند؟» (همان: ۱۰۷).

طبق این ابیات دل‌نگرانی و تشویش ایرانیان را از پرتاب تیر درمی‌یابیم. حال آن که در اساطیر کهن‌تر ایرانیان به پیروزی خویش، باور تمام داشتند و همان‌طور که گفتیم خود آنان بودند که پیشنهاد چنین امری را دادند. این گفته کسروی نشان دهنده این است که با گذشت زمان و منطقی شدن اسطوره دیگر نمی‌توان تصور کرد که تیری تا این مسافت دور شود و ایرانیان از چنگ افراسیاب آزاد شوند.

«آه کو بازوی پولادین و کو سرپنجه ایمان؟» (همان: ۱۰۶).

سخن از این است که آنان به خود بی‌اعتماد بودند و کسی را شایسته این کار نمی‌دانستند. این امر مولود عدم اعتقاد آنان به ایزدان جنگاوری و یا دیگر ایزدان است که با گذشت زمان از اذهان محو شده است.

«منم آرش / چنین آغاز کرد آن مرد با دشمن / منم آرش سپاهی مردی آزاده / به تنها تیر ترکش آزمون تلختان را / اینک آماده» (همان: ۱۰۷).

حضور آرش در این روایت به اختیار خود است و خود داوطلب این کار مهم می‌شود. حال آن که پیشتر از قول بیشتر نویسندگان عصر اسلامی، هردو پادشاه بر این متفق شدند که آرش تیر را پرتاب کند و دیگران نسبت به این امر آگاه بودند و به توانایی و سزاواری او اعتقاد داشتند.

«مجوبیدم نسب / فرزند رنج و کار» (همان: ۱۰۸).

در نوشته‌های کهن آرش مردی سپاهی بود و در واقع از طبقه ارتشتاران جامعه ایرانی محسوب می‌شد. در این جا گویا کسرایی به دلیل عقاید توده‌ای خود، او را بی‌نسب تصور کرده و از قشر کارگری جامعه به حساب آورده است؛ تا بگوید از این قشر محروم جامعه نیز امکان شکفته شدن استعدادها و ارزش‌ها وجود دارد.

«کمان داری کمان گیرم / شهاب تیزرو تیرم» (همان: ۱۰۹).

صفت تیزرو که در اینجا به همراه شهاب به او داده شده است یادآور صفت کهن آرش، شیواتیر است که به معنایی دارنده تیر تیزرو است.

«مرا تیر است آتش پر / مرا باد است فرمانبر» (همان).

آگاهی آرش از متابعت باد از او، یادآور سفارش اهورامزدا به ایزد باد است که او را در پرتاب تیر یاری رساند. در این جا آرش خود به همراهی و دستگیری ایزدان باور دارد و اعتقاد خود را به مردمان می‌گوید.

«به آهنگی دگر گفتار دیگر کرد / درود ای واپسین صبح ای سحر بدرود / که با آرش ترا این آخرین دیدار خواهد بود / به صبح راستین سوگند / به پهنان آفتاب مهر بار پاک بین سوگند / که آرش جان خود در تیر خواهد کرد» (همان: ۱۱۰).
طبق نوشته بیرونی آرش می‌دانست که پس از تیراندازی از دنیا خواهد رفت. ثعالبی و دینوری و مقدسی نیز در روایت خود به مرگ آرش اشاره کرده‌اند؛ حال آن که در دیگر متون به این امر اشاره‌ای نشده و حتی بلعمی به فرمان‌روایی او پس از تیرافکندن اشاره دارد.

«زمین ما داند این را آسمان‌ها نیز / که تن بی‌عیب و جان پاک است / نه نیرنگی به کار من نه افسونی» (همان).

این بند یادآور این نوشته بیرونی است: «و آرش برپاخاست و برهنه شد و گفت ای پادشاه و ای مردم، بدن مرا ببینید که از هر زخم و جراحتی و علتی سالم است و من یقین دارم که چون با این کمان این تیر را بیندازم؛ پاره پاره خواهم شد و خود را تلف خواهم نمود؛ ولی من خود را فدای شما کردم» (بیرونی، ۱۳۸۶: ۳۳۵).

«دلیم از مرگ بی‌زار است / که مرگ اهرمن خو، آدمی خوار است / ولی آن دم که ز اندوهان روان زندگی تار است / ولی آن دم که نیکی و بدی را گاه پیکار است / فرو رفتن به کام مرگ شیرین است» (کسرایی، ۱۳۸۷: ۱۱۱).

مرگ اهرمن‌خو اشاره‌ای به باورهای ایرانیان باستان دارد که دیو موسوم به استویهاد را دیو مرگ می‌دانستند و در واقع مرگ را واقعه‌ای حاصل از تازش اهریمن به جهان اهورایی تصور می‌کردند و سخن کسرایی (در جدال میان خیر و شر) مویذ این سخن است.

«به یال کوه‌ها لغزید کم‌کم پنجه خورشید / هزاران نیزه زرین به چشم آسمان پاشید» (همان: ۱۱۳).

این بند اشاره به زمان پرتاب تیر در صبحگاهان دارد و روایت ثعالبی آن را تأیید می‌کند.

«آرش اما همچنان خاموش / از شکاف دامن البرز بالا رفت» (همان: ۱۱۴).

محل پرتاب تیر آرش در روایت‌های تاریخی متفاوت است. برخی کوه دماوند و کوه طبرستان و برخی نقاط دیگر را فرض کرده‌اند که بدان اشاره شد.

«راه‌جویانی که می‌جستند آرش را به روی قله‌ها پیگیر / بازگردیدند / بی‌نشان از پیکر آرش / با کمان و ترکشی بی‌تیر»

(همان).

در این بند به مرگ آرش اشاره دارد که بیشتر اشاره شد.
 «تیر آرش را سوارانی که می‌راندند بر جیحون / به دیگر نیمروزی از پی آن روز / نشسته بر تناور ساق گردویی فرو دیدند / آن جا را از آن پس / مرز ایرانشهر و توران باز نامیدند» (همان: ۱۱۵).
 به فروآمدن تیر در کنار رود جیحون بلعمی، خواندمیر و میرخواند اشاره کرده‌اند.

۲-۳-۲- هنجارگریزی در نمایشنامه آرش

اسطوره آرش گرچه با گذشت زمان دچار تغییراتی در جزئیات شده با این حال به جز روایت دینوری، تمامی دیگر روایات از کهن الگوی نخست که همان روایت اوستا باشد پیروی کرده‌اند. ولی در نمایشنامه معروف بهرام بیضایی نتیجه کلی حفظ شده؛ اما تغییراتی بنیادین در صورت داستان ایجاد شده است که بدان می‌پردازیم.
 در ابتدای نمایشنامه سخن از شکست ایرانیان است و خفقانی که بر سرزمین ما حاکم شده. از پیشنهاد صلح سخنی به میان نیامده؛ با این حال بحث از تیرافکندن شخصی به نام گشواد (به جای آرش) در میان است. در این نمایشنامه سالار سپاه به گشواد می‌گوید:

«هان تو تیرانداختن خوب می‌دانی و کمانت از پشت آسمان خمیده‌تر است. ای گشواد یک تیر، یک تیر تو - اگر بیندازی - تا کجا می‌رود؟» (بیضایی، ۱۳۸۴: ۵).

سپاه ایران در ضمن به گشواد خطاب می‌کنند که به سوی دشمنان برود و خود را در انجام این کار خطیر به آن‌ها بشناساند. گشواد این پیشنهاد را نمی‌پذیرد و از تیرانداختن سرباز می‌زند. او در پاسخ به نکوهش سپه سالار خود می‌گوید: «آرام. شکست را یک تن نخورده است ما همه باخته‌ایم. و گر من تیر بیندازم نفرین آن مراست. فردا آن‌ها که در گرواند انبوه انبوه می‌نالند که تیر گشواد ما را به دشمن وا گذاشت» (همان: ۶).

مشاهده می‌شود که گشواد ترس بر دل دارد و به عنوان یک سرباز ایرانی هرگز راضی نمی‌شود جان خود را برای وطن خویش فدا سازد. در صورتی که در داستان اصیل آرش، قهرمان داستان خود می‌داند که کشته می‌شود؛ ولی داوطلبانه حاضر به انجام این کار شد. گشواد که در اسطوره آرش هیچ جایگاهی نداشت، اکنون در این روایت بیضایی خود را نمایان ساخته و از پیمانی سخن می‌گوید که آن را نتیجه سخره و استهزای افراسیاب می‌داند که در روایت کسرابی نیز به این امر اشاره شده بود.

«گشواد می‌غرد؛ اومان با ریشخندی نابود کرده است. یک تیر چه می‌تواند بکند؟ پیمان برای چیست؟ آن چرک جامگان می‌دانند که تیر ما از آنچه ما را هست دورتر نخواهد رفت» (همان: ۷).

در دنباله گفتار گشواد برای آن که وظیفه خود را انجام ندهد؛ عذری بدتر از گناه می‌آورد:
 «برای ما مردان از مردی چه مانده است؟ ما ریشخند گیهانیان شدیم. آیا دخمه‌های تیره مرگ سزاوارتر نبود؟» (همان: ۷)
 و ابزار جنگی خود را می‌شکند:

«پس گشواد کمانش را بر زانو می‌زند و می‌شکند» (همان).

او به گونه‌ای سخن می‌گوید که گویا به کشته شدن در جنگ راضی است؛ ولی به تن دادن به این پیشنهاد دشمن راضی نمی‌باشد:

«گشواد دیگر پشت کرده است: من به سم اسپان تن می‌دهم و به این پستی نه» (همان: ۸).

نکته حائز اهمیت در این نمایشنامه ظهور آرش است در سیمای یک مرد ستوربان که از طبقات پست جامعه محسوب می‌شود. از زبان او آمده: «من از شبانان این بوم بوده‌ام که اینک ستوربان سپاهم» (همان: ۹).

او را به عنوان پیک به نزد سپاه توران می‌فرستند. این پیک به گونه‌ای وصف شده که راستی و صداقتی تام از وجود او نمایان می‌شود. آرش به نزد افراسیاب می‌رود. افراسیاب با دیدن او مسرور می‌شود و از پیشه او می‌پرسد. او به محض

پی بردن به پیشه آرش برای آن که ایرانیان را بیشتر تحقیر کند، آرش را به تیراندازی فرامی خواند. او در اعتراض آرش به پیمان صلحی که جوانمردانه نبوده، می گوید: «من تنگنایی گسترده تنگ؛ چنان که به زهار من درآمدند و من شان بخشیدم. آشتی خواستند و من پسندیدم. به هنگام پیمان مرز را در گرو تیری خواندم و ایشان از ترس خشم، سختم پذیرفتند. و اینها همه با سوگندان سخت» (همان: ۱۱).

سپس هدف خود را چنین بیان می کند: «آنان روزگاری ما را پست خواندند؛ بهل اینک روزگار ما باشد. هان که تو آخرین تیر ترکش منی. بدان که می توانستم انبوه شما را از تیغ بگذرانم» (همان: ۱۲).

افراسیاب حتی می خواهد از آرش نیز زهر چشم بگیرد: «شاه توران را دو لب به کینه می جنبید: برو آرش زودتر باش. چون بازگردی می نگری که دوستانت با تو بیگانه گشته اند» (همان: ۱۳).

هدف افراسیاب در شکستن آرش از همان آغاز بازگشتش به سپاه ایران تحقق می یابد. از این پس در نگاه ایرانیان، آرش را که فقط به عنوان پیک روانه ساخته بودند، یک خیانتکار بود. ایرانیان در اثبات ظن خود به آرش به این برداشت رسیده بودند که او زبان دشمنان را به خوبی می داند: «دیدم که زبان ایشان نیک می دانی و گمانی نکردم ... من نگین خود را به تو بخشیدم. من تو را دوست داشتم ای آرش. چرا فرییمان دادی؟» (همان: ۱۴).

در این هنگام افراسیاب کمانی پیشکش آرش می کند که باید برای تیراندازی از آن استفاده کند. اسطوره در اینجا دگرگونی اساسی یافته است؛ زیرا در روایات کهن تر سپندارمذ بود که ساختن کمان را به ایرانیان می آموزد. اما این کمان که با آن باید مأموریتی مهم انجام داد از آن یکی از ایرانیان است که به کشور خود پشت کرده. حال آن که سپاه ایران بی خبر از خیانت او، او را شهیدی در راه وطن می دانند: «آنک از سرکردگان - آن که پیرتر بود - پیش می آید خیره در کمان می گوید: این از هومان بود. پس سردار به آن سوی مهوار می نگرد و با سخن تلخ خود آغاز می کند: به یاد آوریم که هومان هرگز با دشمن سوگند نخورد؛ مرگ را او کرد. که هیچ نشان از خود به نگذاشت. هنگام که با یک سپاه تنها ماند و برگریزان کرد و ایشان بر او چندان ستور راندند که کوه اندامش با خاک پست شد ... ای ستوربان اگر بتوانی اندکی چون هومان باش» (همان: ۱۷).

از این پس جدال آرش با ایرانیان آغاز می شود؛ آن ها از آرش می گویند که تاکنون تیری از کمان پرتاب نکرده، می خواهند خود را برای تیراندازی آماده کند. آرش در پاسخ آن ها، نه می گوید؛ ولی آنان بدو می گویند: «اگر نیندازی سرور ما آن بزرگ ترا نزد دوستانت می فرستد دست بسته باژگونه از خری، تن چاک از تازیانه ها و می گوید این بود که پیمان نکرد» (همان: ۱۸).

آرش در این زمان با غمی جانکاه روبه رو است؛ از یک طرف مهارت و استعدادی در تیراندازی ندارد و از طرف دیگر اباکردن او از تیراندازی، منجر به مرگش می شود. حتی اگر او را نکشند، ماندن در میان سپاهی که او را خائن تصور می کنند؛ غیرممکن است.

ناگهان در اندیشه آرش بارقه ای ایجاد می شود که او را به رفتن تشویق می کند: «آنک در اندیشه آرش تیری چون باد می رود. آن دیده بان آن پیک می گوید: من به نزد سرورم باز می گردم ای آرش؛ در پاسخ او چه بگویم؟ و آرش بر دو پای خود ایستاده در البرز می خروشد: من تیر می افکنم» (همان: ۱۹).

آرش به سوی البرز می رود. مکانی که در روایت های مختلف به اشکال گوناگونی آمده. از طرفی او تیری در دست دارد که پر سیمرغ بر آن قرار دارد. بار دیگر الگوهای کهن در این نمایشنامه خود را نشان می دهند: «البرز آن بلند پنهان شده در ابرها، ابرها را به کناری زد در پای خود او آرش را دید: این کیست که به سوی من ما آید و کمانی بلند و تیری با پر سیمرغ دارد؟» (همان: ۲۴).

در فاصله رفتن آرش به قلّه کوه، گشواد به پیش آرش می آید و او را از رفتن منع می سازد؛ ولی آرش با تهدید او را به کنار می زند. آن چه که به آرش نیرو و توان می دهد، مجسم شدن روح پدرش است که به او دستور می دهد که تیر خود را

با چه نیرویی پرتاب کند: «جز تو کسی با تو نخواهد بود آرش. این تیر اگر بتوانی با دل خود بینداز نه بازوی خود» (همان: ۲۷).

آرش در اینجا گویی اکسیر پیروزی را به دست آورده. او با اراده خود عازم قلّه شد و با نیروی دل و ایمان خود، تیر را پرتاب کرد. تیری که باد به پشتیبانی آن آمده بود و به سرحدات بسیار دور در پرواز بود: «و تیر می‌رفت و باد از پی او و چندان سوار دشمن و دوست که در پس آن می‌رفتند در مرز پیشین از آن باز ماندند کنار بر درختی تک، سترگ و ستر و سالدار و سایه‌دار» (همان: ۳۳).

نتیجه‌گیری

اسطوره آرش از کهن‌ترین ادوار تاریخی تا دوران معاصر در ذهن ایرانیان باقی مانده. مهم‌ترین دلیل آن، توجه مردم ایران به قهرمانان و پهلوانان آنان است که هیچ‌گاه حاضر نیستند آن‌ها را فراموش کنند. این اسطوره به دلیل اهمیت شایانی که دارد، در متون تاریخی با برخی اختلافات روایت شده. نوع عملکرد اسطوره آرش در روایت‌های ملی و کتاب‌های تاریخی و ادبی و بالاخص در ادبیات اوستایی، بیانگر واقعیتی یکسان است و آن چیزی جز مبارزه خیر و شر و سرانجام، پیروزی خیر بر شر نیست. در متون معاصر نیز این تقابل‌های دوگانه در داستان‌های مربوط به آرش دیده می‌شود؛ مثلاً در منظومه آرش کسرای، با یک روایت ساخته و پرداخته روبه‌رو هستیم که خط سیر آن از شرایط بحران آغاز می‌گردد و سپس، با پیوند خوردن به قسمت قهرمانانه خود، درصدد گره‌گشایی و بازگشت به شرایط اولیه پیش از بحران برمی‌آید. روایت سرشار از تقابل‌های دوگانه و معانی استعاره‌ای است که ذات و شالوده اثر را آشکار می‌کند. مؤلف در تلاش است با تشویق برای حرکت به سمت روشنی و گرما، از کنش قهرمانانه آرش بهره برد و آن را در روزگار خود تسری دهد. نوع روایت‌پردازی و ژرف‌ساخت اسطوره آرش در عصر معاصر، همگونی مناسبی با ابعاد اساطیری و کارکرد حماسی آن در متون کهن دارد. البته گاهی مصلحت‌اندیشی و سلیقه فردی باعث هنجارگریزی در بیان این اسطوره شده؛ به عنوان مثال آن‌چه که از داستان‌های کهن دریافته می‌شود این است که طبق باورهای ایرانیان قدیم که مردم هر دسته از جامعه باید به همان شغل و پیشه خود دست بزند؛ آرش را یک سپاهی می‌انگاشتند. حال آن‌که در دوره معاصر که دیگر نظام طبقاتی از جامعه برجسته شده، برای آن‌که نشان دهند یک قهرمان می‌تواند از میان مردم عادی و ساده اجتماع نیز برخیزد، به هنجارگریزی در نقل و ساختار این اسطوره اقدام نموده‌اند. مثلاً بیضایی در نمایشنامه خود صورت اصلی اسطوره را تغییر داده و آرش را تبدیل به چهره‌ای نموده که در زمره پست‌ترین طبقات جامعه قرار می‌گیرد؛ ولی با نیروی ایمان خویش توانسته بر دشمنان غلبه کند و دارای آوازه‌ای جاویدان شود.

منابع

- آموزگار، ژاله (۱۳۷۴)، *تاریخ اساطیری ایران*، تهران: انتشارات سمت.
- ابن‌اثیر، عزالدین (۱۳۸۳)، *تاریخ کامل*، ترجمه سید محمد حسین روحانی، چاپ سوم، تهران: انتشارات اساطیر.
- ابن‌اسفندیار، بهاء‌الدین (۱۳۶۶)، *تاریخ طبرستان*، تصحیح عباس اقبال، چاپ دوم، تهران: انتشارات کلاله خاور.
- انوشه، حسن (۱۳۸۱)، *فرهنگنامه ادبی فارسی*، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- بلعمی، ابوعلی (۱۳۸۶)، *تاریخ بلعمی*، تصحیح محمد تقی بهار - محمد پروین گنابادی، تهران: انتشارات هرمس.
- بهار، محمدتقی (۱۳۸۳)، *مجموعه‌التواریخ*، تهران: انتشارات دنیای کتاب.
- بهار، مهرداد (۱۳۸۰)، *بندهش*، گزارنده مهرداد بهار، چاپ دوم، تهران: انتشارات توس.
- بیرونی، ابوریحان (۱۳۸۶)، *آثار الباقیه*، ترجمه اکبر داناسرشت، چاپ پنجم، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- بیضایی، بهرام (۱۳۸۴)، *دیوان نمایش*، چاپ دوم، تهران: انتشارات روشنگران و مطالعات زنان.

- تفضلی، احمد (۱۳۶۷)، «خواستگاری افراسیاب از اسپندارمذ»، آمریکا، *ایران نامه*، سال هفتم، شماره دوم، صص ۲۰۲-۱۸۹.
- _____ (۱۳۸۰)، *مینوی خرد*، به کوشش ژاله آموزگار، چاپ سوم، تهران: انتشارات توس.
- ثعالبی نیشابوری، عبدالملک بن محمد (۱۳۶۸)، *تاریخ ثعالبی*، ترجمه محمد فضایی، تهران: انتشارات نقره.
- خواندمیر، غیاث الدین بن همام الدین (۱۳۶۲)، *تاریخ حبیب السیر*، چاپ سوم، تهران: انتشارات خیام.
- دوستخواه، جلیل (۱۳۸۴)، *اوستا*، چاپ نهم، تهران: انتشارات مروارید.
- دینوری، ابوحنیفه (۱۳۶۴)، *اخبار الطوال*، ترجمه محمد مهدی دامغانی، تهران: انتشارات نی.
- سرکاراتی، بهمن (۱۳۷۸)، *سایه‌های شکار شده*، تهران: نشر قطره.
- شمیسا، سیروس (۱۳۷۱)، *بیان*، تهران: انتشارات فردوس.
- _____ (۱۳۸۱)، *نقد ادبی*، تهران: انتشارات فردوس.
- طبری، محمدبن جریر (۱۳۷۵)، *تاریخ طبری*، ترجمه ابوالقاسم پاینده، چاپ پنجم، تهران: انتشارات اساطیر.
- کسرابی، سیاوش (۱۳۸۷)، *مجموعه اشعار*، چاپ سوم، تهران: انتشارات نگاه.
- کیا، صادق (۱۳۳۵)، «ماه فروردین روز خرداد»، تهران، *ایران کوده*، شماره ۱۶، صص ۳۴-۱۵.
- گردیزی، ابوسعید (۱۳۸۴)، *زین الاخبار*، تصحیح رحیم رضا زاده ملک، تهران: انتشارات انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- مسکویه، ابوعلی (۱۳۶۹)، *تجارب الامم*، ترجمه ابوالقاسم امامی، تهران: انتشارات سروش.
- مقدسی، مطهر بن طاهر (۱۳۸۶)، *آفرینش و تاریخ*، ترجمه محمدرضا شفیعی کدکنی، چاپ سوم، تهران: انتشارات آگاه.
- میرخواند، محمد بن خاوندشاه (۱۳۳۸)، *روضه الصفا*، تهران: انتشارات خیام.

References:

- Amoozegar, J. *Mythological History of Iran*. Tehran: Samt Publications; 1995. p. 53. [Persian]
- Anoushe, H. *Persian Literary Dictionary*. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance; 2002. p. 145. [Persian]
- Bahar, M. *Bondahesh*. written by Bahar M. Tehran: Tos Publications; 2001. p. 139. [Persian]
- Bahar, MT. *Mojamal al-Tavarikh*. Tehran: The world of books Publications; 2004. p. 43. [Persian]
- Beizaei, B. *Diwan of show*. Tehran: Roshangan Publications and Women's Studies; 2005. p. 5-33. [Persian]
- Balami, AA. *Tarikh Balami*. corrected by Bahar MT and Gonabadi MP. Tehran: Hermes Publications; 2007. p. 351. [Persian]
- Biruni, A. *Asar Al-Baqiyyah*. translated by Danaseresht A. Tehran: AmirKabir Publications; 2001. p. 334-335. [Persian]
- Dinevari, A. *Akhbar al-Tawal*. translated by Damghani MM. Tehran: Nei Publications; 1985. p. 34, 117. [Persian]
- Dostkhah, J. *Avesta*. Tehran: Marvarid Publications; 2005. p. 331. [Persian]
- Gordizi, A. *Zain al-Akhbar*. corrected by Reza Zadeh Malek R. Tehran: Publications of the Association of Culture and Artifacts; 2005. p. 350. [Persian]

- Ibn Athir, E. complete history. translated by Rouhani MH. Tehran: Asatir Publications; 2004. p. 186. [Persian]
- Ibn Esfandiar, B. History of Tabaristan. revised by Iqbal A. Tehran: Kalale Khavar Publications; 1987. p. 62. [Persian]
- Kasraei, S. collection of poems. Tehran: Negah Publications; 2008. p. 104-115. [Persian]
- Khandamir, G. The history of Habib al-Seiar. Tehran: Khayyam Publications; 1983. p. 186. [Persian]
- Kia, S. The month of Farvardin, the day of Khordad. Tehran: Iran Kodeh; 1956. p. 9. [Persian]
- Mirkhand, M. Rouzat ol-Safa. Tehran: Khayyam Publications; 1959. p. 554. [Persian]
- Moghadesi, M. Creation and History. translated by Shafiei Kadkani MR. Tehran: Agah Publications; 2007. p. 504. [Persian]
- Moskoieh, A. Tajareb al-Omam. translated by Emami A. Tehran: Soroush Publications; 1990. p. 12. [Persian]
- Sarkarati, B. Hunted Shadows. Tehran: Drop Publishing; 1999. p. 26. [Persian]
- Shamisa, S. Bayan. Tehran: Ferdous Publications; 1992. p. 15. [Persian]
- ———. literary criticism. Tehran: Ferdous Publications; 1999. p. 157. [Persian]
- Tabari, M. History of Tabari. translated by Payandeh A. Tehran: Asatir Publications; 1996. p. 290. [Persian]
- Tafazoli, A. Afrasiab's courtship of Spandarmaz. America: Irannameh; 1988. p. 135. [Persian]
- ———. Minoye Kherad. With the efforts of Amouzgar J. third Tehran: Tos Publications; 2001. p. 46. [Persian]
- Thaalabi Neishabouri, A. Tarikh Thaalabi. translated by Fazayeli M. Tehran: Silver Publications; 1989. p. 91. [Persian]